

**АЗ ҰЛТТАРДЫҢ БІЛІМ АЛУ ҚҰҚЫҚТАРЫ
ТУРАЛЫ ГААГА ҰСЫНЫСТАРЫ
ЖӘНЕ ОЛАРҒА ТҮСІНІКТЕМЕ**

Қазан 1996 жыл

**АЗ ҰЛТТАРДЫҢ БІЛІМ АЛУ ҚҰҚЫҚТАРЫ
ТУРАЛЫ ГААГА ҰСЫНЫСТАРЫ
ЖӘНЕ ОЛАРҒА ТҮСІНІКТЕМЕ**

Қазан 1996 жыл

Осы кітапшадан кез-келген мәліметті көшіруге болады, бірақ деректерге сілтеме жасаған жөн. Кітапшаның ағылшынша түпнұсқасын Ұлтаралық қатынастар ұйымы дайындап шығарған.

ISBN 10: 90-75989-01-6

ISBN 13: 978-90-75989-01-4

Толығырақ мәлімет алу үшін

Аз ұлттар ісі жөніндегі жоғарғы уәкілдің басқармасына хабарласыңыз:

Prinsessegracht 22

2514 AP The Hague

Тел: +31 (0)70 312 5500

Факс: +31 (0)70 363 5910

Эл. пошта: hcnm@hcnm.org

Веб-сайт: www.osce.org/hcnm/

КІРІСПЕ

Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымы (ЕҚЫҰ) өзінің 1992 жылдың шілде айында қабылдаған Хельсинки шешімдерінде Аз Ұлттар (яғни саны жағынан белгілі бір мемлекеттегі халықтың аз бөлігін құрайтын ұлттар) Ісі Жөніндегі Жоғарғы Уәкілдің (АҰЖУ) атқаратын міндетін “қақтығыстардың мүмкіндігінше ерте алдын алу” деп белгіледі. Оған мұндай тапсырма жүктеу негізінен бұрынғы Югославиядағы жағдайға байланысты болды; кейбіреулер осы елдегі жағдай Еуропаның басқа да жерлерінде, әсіресе демократиялық қоғамға өту кезеңіндегі елдерде орын алуы мүмкін деп және 1990 жылдың қараша айында үкімет және елбасылары қол қойған Жаңа Еуропаға арналған Париж хартиясында көрсетілген бейбітшілік пен көркеюге бағытталған шараларды ілгерілету ісіне кедергі келтіреді деп үрейленді.

Тұңғыш Жоғарғы уәкіл Макс ван дер Стол мырза өз міндеттеріне 1993 жылдың 1-қаңтарында кірісті. Ван дер Стол мырза Парламент мүшесі, Нидерланды Сыртқы істер министрі, Біріккен Ұлттар Ұйымындағы тұрақты өкіл, сондай-ақ ұзақ жылдар бойы адам құқығын қорғаушы болып қызмет атқарғанда жинаған мол тәжірибесін қолдана отырып, назарын Еуропадағы саны жағынан азшылықты құрайтын ұлттар мен мемлекеттік билік арасындағы оның пікірінше өршіп кетуі мүмкін көптеген даулы мәселелерге аударды. Дипломатиялық тәсілдерді қолданып, сабырлы жұмыс істей жүріп, АҰЖУ өткен жылдар ішінде оннан астам елде жұмыс істеді, олардың ішінде Албания, Хорватия, Эстония, Венгрия, Қазақстан, Қырғызстан, Латвия, бұрынғы Югославия құрамында болған Македония Республикасы, Румыния, Словакия және Украина бар. Аталмыш елдерде мына жағдай басты назарда болды: белгілі бір елде саны жағынан басым ұлт өкілдері екінші бір елдегі (көбінесе көршілес елдерде) халықтың саны жағынан аз бөлігін құраса, мемлекеттердің бір-бірінде өз мүдделері болып, мемлекетаралық шиеленіс, тіпті қақтығыс тууы әбден ықтимал. Расында, Еуропа тарихында осындай күрделі жағдайлар көп болғаны белгілі.

Аз ұлттардың төңірегінде туындайтын шиеленісті мәселелерді шешуде АҰЖУ тәуелсіз, бейтарап және ынтымақтастықта жұмыс істейтін ұйым болып табылады. АҰЖУ бақылаушы орган болмағандықтан, әр ел негізгі талдау принциптері мен арнайы ұсыныстарының тірегі ретінде қабылдаған халықаралық нормаларды қолданады. Осы орайда, ЕҚЫҰ-на мүше елдердің алған міндеттемелерін еске түсіргеніміз жөн, атап айтқанда Адам өлшемі жөніндегі конференцияның 1990 жылғы Копенгаген құжатының IV бөлімінде аз ұлттарға қатысты нормалар егжей-тегжейлі сипатталады. ЕҚЫҰ-на мүше

елдердің барлығы БҰҰ-ның адам құқықтарын, соның ішінде аз ұлттар құқықтарына байланысты нормаларды да сақтауға міндетті және ЕҚЫҰ-на мүше елдердің басым бөлігі Еуропа Кеңесінің талаптарына бағынышты екені тағы бар.

Төрт жылдай атқарған қызу жұмыстарының нәтижесінде АҰЖУ бірқатар елдерде оқтын-оқтын оралып отыратын бірнеше мәселелерді айқындады. Аз ұлттардың білім алуы, нақтырақ айтқанда ана тілдерінде білім алуы сондай мәселелердің ең бастысы болып табылады, өйткені жуырда АҰЖУ айтқандай “Аз ұлт өкілдерінің ұлттық ерекшеліктерін сақтап, оларды одан әрі тереңдетуде білімнің өте маңызды рөл атқаратыны анық”. Осыны ескере отырып, АҰЖУ 1995 жылы күзде Ұлтаралық Қатынастар Ұйымынан халықаралық дәрежеде танымал мамандардың шағын тобынан ЕҚЫҰ аймағындағы аз ұлттардың білім алу құқығының тиісінше жүйелі қолдануы туралы кеңес алуын өтінді.

АҰЖУ жұмысына көмектесетін арнайы шараларды жүзеге асыратын, 1993 жылы құрылған үкіметтік емес ұйым – Ұлтаралық Қатынастар Ұйымы әртүрлі тиісті салалардың мамандарымен кеңесу өткізуге атсалысты, соның ішінде Гаагада өткен екі кездесуді айтуға болады. Мамандардың қатарында, біріншіден, халықаралық заң саласындағы заңгерлер болса, екіншіден, аз ұлттардың жағдайлары мен қажеттіліктерін зерттейтін тіл мамандары мен педагог-теоретиктер болды. Атап айтсақ:

А.Г. Бойд Робертсон, гаэль тілінен аға дәріскер, Стратклайд университеті (Біріккен Корольдік); доктор Пиетр ван Дик, Мемлекеттік Кеңестің мүшесі (Нидерланды); доктор Асбджорн Ейд, Норвегия Адамзат құқықтары институтының директоры (Норвегия); профессор Рейн Мюллерсон, халықаралық заң кафедрасының меңгерушісі, Кингз колледжі (Біріккен Корольдік); профессор Аллан Розас, Або Академи университеті (Финландия); доктор Тов Скутнаб-Кангас, профессор, тіл және мәдениет кафедрасы, Роскилд университеті (Дания); профессор Георгий Цеп, тіл ғылымы кафедрасы, Янус Паннониус университеті (Венгрия); профессор Патрик Торнберри, заң кафедрасы, Киль университеті (Біріккен Корольдік); Жэн ван дер Велд, оқу бағдарламасының аға кеңесшісі, Ұлттық оқу бағдарламасын дамыту институты (Нидерланды).

Аз ұлттар құқықтарын қорғауда қолданылып жүрген нормалар жалпы адам құқықтарының бөлігі болып табылатындықтан, сарапшылар адам құқығын қорғау жөніндегі барлық міндеттемелермен, соның ішінде атап айтқанда кемсітушілікті болдырмау міндеттемелерімен мемлекеттер келіседі деп есептеді.

Сондай-ақ, жеке тұлғаның басқалармен тең жағдайда өзін-өзі еркін және толықтай дамыта алуы – барлық адам құқтарының сақталуын қамтамасыз ету ісіндегі түпкі мақсат деп танылды. Демек, азаматтық қоғам ашық әрі өзгермелі орта болып, барлық адамдарды, соның ішінде аз ұлттарды да біріктіруге қабілетті болуы керек деп белгіленді.

Аз ұлттардың білім алу құқықтары туралы берілген ұсыныстарда АҰЖУ қарастыратын жағдайларда жалпы қолданылатын аз ұлттардың білім алу құқықтарын қарапайым тілде анықтауға күш салынған. Бұған қоса, заңдар жүйелі қолданыс табатындай түсіндірілген. Ұсыныстар іс жүзіндегі оқу-білім мәселелерін талқылайтын сегіз тақырыпқа бөлінген. Ұсыныстар туралы толығырақ мәлімет тиісті халықаралық заңдарға нақты сілтемелер беретін қосымша түсініктеме бөлімінде көрсетілген.

Қазан 1996 жыл

АЗ ҰЛТТАРДЫҢ БІЛІМ АЛУ ҚҰҚЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ ГААГА ҰСЫНЫСТАРЫ

Халықаралық құжаттардың рухы

- 1) Аз ұлттардың қатарына жататын адамдардың ұлттық ерекшеліктерін сақтау құқығы тек оқу процесінде ана тілін дұрыс меңгеруі арқылы ғана жүзеге асырылады. Ал аз ұлттардың қатарына жататын адамдар мемлекеттік тілді дұрыс меңгеру арқылы жалпыұлттық қоғамға бірігуге жауапты.
- 2) Аз ұлттардың қатарына жататын адамдардың игілігіне қызмет ететін халықаралық құжаттарды қолдануда мемлекеттер үнемі теңдік пен кемсітпеу қағидасын берік ұстаулары керек.
- 3) Тиісті халықаралық міндеттемелер мен борыштар минималды халықаралық нормаларды құрайтынын естен шығармау керек. Сол міндеттемелер мен борыштарды шектеулі мәнінде алу олардың рухы мен мақсатына қайшы келмек.

Шаралар мен ресурстар

- 4) Мемлекеттердің аз ұлттардың білім алу құқықтары мәселесіне белсенді араласулары керек. Қажет болған кезде мемлекеттер қолда бар ресурстарды барынша толық пайдаланып, жекелей өздері немесе халықаралық экономикалық және техникалық көмек пен ынтымақтастық бағдарламалары арқылы аз ұлттардың өз тілдерін меңгеру құқықтарын белсенді түрде іске асыру үшін арнайы шаралар қабылдаулары керек.

Орталықсыздандыру және қатысу

- 5) Мемлекеттер аз ұлттардың атынан жұмыс істейтін ұйымдарға сол аз ұлттардың білім алу мәселелеріне қатысты саясат пен бағдарламаларды жетілдіру және жүзеге асыру ісіне орынды қатыса алуына жағдай жасаулары керек.
- 6) Мемлекеттер аймақтық және жергілікті өкіметтерге аз ұлттардың білім алуына байланысты тиісті өкілеттіліктер беру арқылы аз ұлттардың аймақтық және/немесе жергілікті деңгейде саясатты дамыту процесіне қатысуын қамтамасыз етулері керек.

- 7) Мемлекеттер жергілікті білім жүйесіне, соның ішінде аз ұлттардың өз тілдерін оқуы мәселесіне ата-аналардың қатысып, өз таңдауларын жасауға ынталандыратын шаралар қабылдаулары керек.

Мемлекеттік және жекеменшік оқу орындары

- 8) Халықаралық заң бойынша, аз ұлттардың қатарына жататын адамдардың басқа азаматтар секілді ішкі мемлекеттік заңға сәйкес өздерінің жекеменшік оқу орындарын ашуға және басқаруға хақы бар. Бұндай оқу орындарының санатына аз ұлттардың тілінде оқытатын мектептерді жатқызуға болады.
- 9) Мемлекеттердің аз ұлттардың қатарына жататын адамдардың өз оқу орындарын ашу және басқару құқығын пайдалануларына шектен тыс қиын заңнамалық және әкімшілік талаптар қою арқылы кедергі жасамаулары тиіс.
- 10) Аз ұлттардың тілдерінде білім беретін жекеменшік оқу орындары қаржы көзін мемлекеттік бюджеттен, халықаралық қорлардан және жеке сектордан ешқандай кедергісіз немесе алалаусыз іздеуге хақылы.

Аз ұлттардың бастауыш және орта білім алуы

- 11) Оқудың бастапқы жылдары баланың дамуында шешуші рөл атқарады. Педагогикалық зерттеу жұмыстарында бастауыш мектепке даярлау орны мен балабақшада баланы ана тілінде оқытқан дұрыс делінген. Мемлекеттер керек жерінде ата-аналар балаларын ана тілінде оқытуды таңдау құқығын пайдалана алуына қажетті жағдай жасаулары қажет.
- 12) Педагогикалық зерттеу жұмыстарында сабақ бастауыш мектепте аз ұлт тілінде жүргізілгені дұрыс делінген. Аз ұлттың тілі тұрақты пән ретінде оқытылуы тиіс. Ресми мемлекеттік тіл де тұрақты пән ретінде оқытылып, оны баланың мәдени және лингвистикалық ерекшелігін жақсы түсінетін, екі тілде сөйлейтін мұғалім бергені құп. Бастауыш мектептің соңына қарай кейбір практикалық немесе теоретикалық емес пәндер мемлекеттік тілде өткізілуі керек. Мемлекеттер керек жерінде ата-аналардың өз балаларын ана тілінде оқытуды таңдау құқығын пайдалана алуына қажетті жағдай жасаулары қажет.

- 13) Орта мектепте сабақтың едәуір бөлігі аз ұлт тілінде жүргізілгені дұрыс. Аз ұлттың тілі тұрақты пән ретінде оқытылуы тиіс. Ресми мемлекеттік тіл де тұрақты пән ретінде оқытылып, оны баланың мәдени және лингвистикалық ерекшелігін жақсы түсінетін, екі тілде сөйлейтін мұғалім бергені құп. Осы кезеңде мемлекеттік тілде оқытылатын пәндердің саны бірте-бірте көбейтілуі керек. Зерттеу жұмыстарының нәтижелері осындай пәндер неғұрлым біртіндеп көбейсе, соғұрлым балаға жақсы деп көрсетеді.
- 14) Аз ұлттардың тілінде оқытатын бастауыш және орта мектептердің тағдыры көбіне барлық пәндерді сол ұлттардың ана тілдерінде жүргізуге маманданған мұғалімдердің болуына байланысты. Сондықтан аз ұлттардың тілінде білім алу мүмкіндігін беруге міндетті мемлекеттер азаматтарын мұғалімдер даярлауға қажетті материалдық-техникалық базамен қамтамасыз етіп, сол даярлық оқуына баршаның қолы жететіндей көмектесулері керек.

Аз ұлттардың кәсіптік оқу орындарында білім алуы

- 15) Кәсіптік білім ордаларында аз ұлттар қатарына жататын адамдар белгілі бір пәндерді ана тілдерінде оқуға ниет білдірсе, соған мұқтаж екенін көрсетсе және саны жағынан соны дәлелдесе, оған еркіндік берілуі керек.
- 16) Аз ұлттардың ана тілінде білім беретін кәсіптік мектептердің оқу бағдарламасы түлектер мектеп бітірген соң өз мамандықтары бойынша ана тілі мен мемлекеттік тілде қатар қызмет ете алатындай етіп жасалуы керек.

Аз ұлттардың жоғары білім алуы

- 17) Аз ұлттар қатарына жататын адамдар өз тілдерінде жоғары білім алуға мұқтаждығын көрсетіп, саны жағынан соны дәлелдесе, оған кедергі жасалмауы керек. Аз ұлттарға өз тілдерінде берілетін жоғары білімге заңды түрде жол ашу керек. Бұл білім ордаларының негізінде қажетті материалдық-техникалық база жасау арқылы жүзеге асырыла алады, бірақ сол білім ордалары аз ұлттардың қажеттіктерін қанағаттандыра алуы шарт. Аз ұлттарға жататын адамдардың өз жоғары оқу орындарын құру жолдары мен құралдарын іздестірулеріне болады.

- 18) Егер аз ұлттар қазіргі заманда жоғары оқу орындарын ұстап, басқарып келсе, бұл жағдай оларды қолдаудың болашақ жолдарын анықтауда ескерілуі керек.

Оқу бағдарламасын дамыту

- 19) Мәдениетаралық білім мен аз ұлттардың тарихы, мәдениеті және салт-дәстүрін айрықша көрсету халықаралық құжаттарда маңызды да құнды делінгендіктен, білім беру саласын қадағалайтын мемлекеттік орган жалпы міндетті оқу бағдарламасына аз ұлттардың тарихы, мәдениеті мен салт-дәстүрінің кіргізілуін қамтамасыз етулері керек. Көпшілікті құрайтын ұлт өкілдерін өздеріне отандас аз ұлттардың тілдерін оқып-үйренуге ынталандыру мемлекет аумағында төзімділік пен көпмәдениеттілікті нығайтуға үлес қоспақ.
- 20) Аз ұлттарға қатысты оқу бағдарламасы сол ұлттар мекемелерінің белсенді қатысуымен жасалуы керек.
- 21) Мемлекеттер аз ұлт тіліндегі оқу бағдарламасын дамыту мен бағалау орталықтарын ашуға жағдай жасаулары керек. Мұндай орталықтар жұмыс істеп жатқан оқу орындарымен бірлескен болуы мүмкін, бірақ бұл білім ордаларының оқу бағдарламасына қатысты қойылған мақсаттарға жетуге тиісті жағдай жасаулары шарт.

АЗ ҰЛТТАРДЫҢ БІЛІМ АЛУ ҚҰҚЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ ГААГА ҰСЫНЫСТАРЫНА ТҮСІНІКТЕМЕ

Жалпы кіріспе

1948 жылғы Дүниежүзілік адам құқықтары декларациясы білім алуды адам құқығы деп таныған алғашқы халықаралық құжат болды.

Декларацияның 26-бабында бастауыш білім міндетті деп көрсетілген. Ол мемлекеттерден техникалық және кәсіптік білімнің баршаға жалпы ашық болып, ал жоғары білім адамның сіңірген еңбегіне қарай мүмкін болуын талап етеді. Сонымен қатар, бұл декларацияда білім берудің мақсаты адами мінез-құлықты толық дамытып, адам құқықтары мен бостандықтарына деген сыйластықты нығайту деп анықталады. Білім беру ұлттар, нәсілдік немесе діни топтар арасында түсіністік, төзімділік пен достықты нығайтып, осылайша, бейбітшілікті сақтауға да үлес қосады делінген. Сондай-ақ, 26-бапта ата-аналар өз балаларының қандай білім аларын таңдауға хақылы деп көрсетіледі. 26-баптың шарттары келісім заңында нық бекітіліп, **Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық келісімнің** 13-бабында егжей-тегжейлі қайталанады.

26-бап бірте-бірте пайда болып, жалпы адамдардың және аз ұлттар қатарына жататын адамдардың білім алу құқықтарын бекітіп, мұқият жетілдірген халықаралық құжаттарға ашықтық пен ауқымдылық сипатын берді.

- **Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық келісімнің** 27-бабы.
- **Бала құқықтары конвенциясының** 30-бабы.

Жоғарыда аталған баптар бойынша аз ұлттардың өз қоғамдастығының мүшелерімен ана тілінде қарым-қатынас жасай алуына құқық беріледі. Ал төмендегі баптар аз ұлттардың ана тілін үйренуіне немесе ана тілінде білім алуына кепілдік береді.

- **БҰҰ Білім беру, ғылым және мәдениет жөніндегі ұйымының (ЮНЕСКО) Білім саласында кемсітушілікті жою туралы конвенциясының** 5-бабы.

- **ЕҚЫК** Адам өлшемі жөніндегі конференциясының Копенгаген құжатының 34-тарауы.
- **БҰҰ-ның Ұлттық немесе этностық, діни және лингвистикалық аз топтардың құқықтары туралы декларациясының** 4-бабы.
- **Аз ұлттарды қорғау туралы негізгі конвенцияның** 14-бабы.

Осы құжаттардың барлығы әртүрлі деңгейде аз ұлттардың ұжымдық ерекшелігін ана тілі арқылы сақтауға құқы бар деп жариялайды. Бұл құқық бәрінен бұрын тек білім арқылы ғана жүзеге асырылады. Аталмыш құжаттар, алайда, аз ұлттардың тіл арқылы ұжымдық ерекшелігін сақтау құқығы мен олардың өз елдеріндегі жалпыұлттық қоғамға бірігіп, оның істеріне қатысу жауапкершілігінің арасында тепе-теңдік болуы тиіс деп көрсетеді. Бұндай қоғамдық бірлік аз ұлттардан сол қоғам туралы қомақты білімі болып, мемлекеттік тіл(дер)ді меңгеруін талап етеді. Төзімділік пен плюрализмді ілгерілету де оның маңызды бір құрамы болып табылады.

Аз ұлттардың төл тілдерінде білім алуы туралы сөз қозғайтын адамзат құқықтары жөніндегі халықаралық құжаттар жалпылама сипатта және көмескі күйінде қалып отыр. Олар білімге қол жеткізудің деңгейлеріне ешқандай арнайы түсініктеме бермейді және аз ұлттарға ана тілінде білім алуды жалпы білімнің қай сатысында қандай жолдармен жүзеге асыру керектігін көрсетпеген. Еуропа Кеңесінің **Аз ұлттарды қорғау туралы негізгі конвенциясының** 14-бабында көрсетілген аз ұлттарға өз тілдерін оқу немесе өз тілдерінде білім алуға қажетті “мүмкіндіктер” басқа ұғымдармен қатар ескерілулері қажет. Бұларға сол конвенцияның 5-бабында айтылған тіл мен мәдениетті сақтау, қолдану және дамыту үшін тиімді жағдайлардың қажеттігі немесе **ЕҚЫК** Адам өлшемі жөніндегі конференцияның Копенгаген құжатының 33-тарауында көрсетілген аз ұлттардың этностық, мәдени, лингвистикалық және діни ерекшеліктерін қорғау үшін тиісті шаралар қабылдау міндеті жатады.

Мемлекеттердің білімге қандай деңгейде жол ашқанына қарамастан, ол қисынсыз мәнерде жасалмауы керек. Мемлекеттерден аз ұлттардың айтып жүрген мұқтаждықтарына тиісті көңіл бөлу талап етіледі. Ал аз ұлттар өз талаптарының ақылға қонымды болуын қамтамасыз етулері керек. Өздерінің саны, берілген аймақтағы (немесе аймақтардағы) демографиялық тығыздығы және көрсетілетін қызмет пен жасалатын жағдайдың ұзақ мерзімді болуын қамтамасыз ете алуы сияқты орынды факторларға тиісті назар аударулары керек.

Халықаралық құжаттардың рухы

Аз ұлттар құқығының халықаралық құжаттарда тұжырымдалу мәнері жылдар бойына өзгеріп дамып келеді. 1966 жылғы **Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық келісімде** айтылған мына “...аз ұлттар санатына жататын адамдардың құқықтары теріске шығарылмайды...” деген ең жар тұжырымдаманың орнын 1990 жылғы **Адам өлшемі жөніндегі конференцияның Копенгагендегі кездесуі нәтижесінде қабылданған құжатындағы** “...Мемлекеттер аз ұлттардың этностық, мәдени, лингвистикалық және діни ерекшеліктерін қорғайды...” деген белсенді де батыл тұжырым басты. Бұндай прогрессивті өзгеріс құжаттарды шектеулі немесе минималистік мәнінде алу олардың рухына қайшы екендігін көрсетеді.

Соған қоса, білімге **БҰҰ Жарғысының 1-бабында және Дүниежүзілік адам құқықтары декларациясының 2-бабында** айтылып, көптеген халықаралық құжаттарда үнемі қайталанып отыратын теңдік және кемсітпеу қағидаларына сәйкес жол ашылуы керек. Әр мемлекетке тән нақты жағдайлар ескерілуі тиіс.

Шаралар мен ресурстар

ЕҚЫҰ-на мүше мемлекеттер аз ұлттар құқығы мәселесін белсенді түрде, яғни аз ұлт өкілдерін толық теңдікпен қамтамасыз ету үшін нақты шараларды қолға алуға шақыратын **Копенгаген құжатының 31-тарауына** сәйкес қарастырулары керек. Осыған ұқсас, **Копенгаген құжатының 33-тарауы** мемлекеттерден өз аумағындағы аз ұлттардың этностық, мәдени, лингвистикалық және діни ерекшеліктерін қорғап, оларды дамытуға жағдай жасауын талап етеді.

Кейбір жағдайларда ЕҚЫҰ-на мүше мемлекеттер аз ұлттардың игілігі үшін қажетті білім саясаты мен бағдарламаларын жүзеге асыруда қаржы тапшылығынан қиындықтар көріп отыр. Кейбір құқықтардың дереу жүзеге асырылуы тиіс болғанымен, мемлекеттер аз ұлттардың өз тілдерінде білім алу құқығын толықтай жүзеге асыруға бар күшін салып, қолда бар ресурстарды, соның ішінде **Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық келісімнің 2-бабында** көрсетілген халықаралық жәрдем мен ынтымақтастықты пайдаланулары тиіс.

Орталықсыздандыру мен қатысу

Аз ұлттарды қорғау туралы конвенцияның 15-бабы, ЕҚЫК Адам өлшемі жөніндегі конференцияның Копенгаген құжатының 30-тарауы және БҰҰ-ның Ұлттық немесе этностық, діни және лингвистикалық аз топтардың құқықтары туралы декларациясының 3-бабы аз ұлттаға жататын адамдардың шешім қабылдау процесіне, әсіресе талқыланатын мәселе тікелей өздеріне қатысты болған кезде қатысулары керектігін көрсетеді.

Шешім қабылдау процесіне аз ұлттардың белсенді атсалысуы демократиялық процестің аса маңызды бөлігі болып табылады.

Мемлекеттер білім беру процесіне (сондай-ақ аз ұлттарға қатысты оқу бағдарламаларын дамыту процесіне) ата-аналардың жергілікті және аймақтық деңгейде белсенді араласуын және аз ұлттардың атынан әрекет жасайтын оқу орындарының тиімді қатысуын қолдаулары тиіс. Бұл аз ұлт өкілдерінің қоғамдық жұмысқа, соның ішінде өз ұлттық ерекшелігін қорғау мен дамыту ісіне белсенді қатысуының маңыздылығына айрықша мән беретін **Копенгаген құжатының** 35-тарауында көрсетілген.

Мемлекеттік және жекеменшік оқу орындары

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық келісімнің 27-бабы аз ұлттарға өз қоғамдастығының мүшелерімен ана тілінде қарым-қатынас жасауға хақылы етеді. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық келісімнің 13-бабы ата-аналарға өз балаларын мемлекеттік емес мектептерге беруді таңдау құқығына кепілдік береді. Сондай-ақ, бұл жеке тұлғалар мен мекемелерге мемлекеттің бекіткен негізгі білім стандарттарына бағынатын балама оқу орындарын ашуға және басқаруға құқық береді. **Аз ұлттарды қорғау туралы конвенцияның** 13-бабында аз ұлттардың өз оқу орындарын ашуға және басқаруға құқы бары, дегенмен, мемлекет оларға қаржы бөлуге міндетті емес екені көрсетіледі. **Копенгаген құжатының** 32-тарауы мемлекетке оларды қаржыландыру міндетін қоймайды, бірақ сол оқу орындары “мемлекеттік заңға сәйкес мемлекеттен көмек сұрауына болады” деп көрсетеді.

Аз ұлттардың өз мекемелерін – оның ішінде оқу орындары да бар – құру және басқару құқығы халықаралық заңмен бекітілген және солай деп танылуы тиіс. Мемлекеттің сол процесті әкімшілік тұрғысынан және ішкі заңдарына сәйкес бақылауға хақы болғанымен, олар аз ұлттардың осы құқығын кеңінен

пайдалануына ақылға қонымсыз әкімшілік талаптар қою арқылы кедергі жасамаулары тиіс. Сондай әкімшілік талаптар аз ұлттардың өз оқу орындарын құруына мүлдем мүмкіндік бермеуі ықтимал.

Мемлекеттер сондай жеке мекемелерге қаржы бөлуге міндетті емес болғанымен, олардың барлық ішкі немесе халықаралық ресурс көздерін іздеуіне бөгет жасамауы керек.

Аз ұлттардың бастауыш және орта білім алуы

Аз ұлттардың өз ана тілдерін оқуы туралы халықаралық құжаттар олардың өз тілдері арқылы ұлттық ерекшелігін сақтау құқығы бар деп қана қоймай, сондай-ақ, олардың мемлекеттік тілді меңгеруі арқылы елдегі жалпыұлттық қоғамға бірігу және оның ісіне қатысуына құқығы бар деп жариялайды.

Жоғарыда айтылғандай, ЕҚЫҰ-на мүше мемлекеттердегі аз ұлттардың көптілділікке дағдылануы аз ұлттарды қорғау мен олардың елдегі жалпыұлттық қоғамға бірігуі туралы халықаралық құжаттарда белгіленген мақсаттарға жетудің ең тиімді жолы болып табылады. Бастауыш және орта білімге қатысты ұсыныстар аз ұлттардың тіл саясатын дамыту мен оларды тиісті бағдарламалармен қамтамасыз ету ісіне бағыт-бағдар береді.

Берілген мәселені шешу әдістеме-амалын ғылыми-педагогикалық зерттеулер ұсынған және онда тиісті халықаралық нормалар шын мәнінде көрініс тапқан.

Бұл әдістеме-амалдың тиімділігі бірнеше факторға байланысты. Біріншіден, бұл амал әлсіздеу аз ұлт тілінде оқыту арқылы сол тілді белгілі бір дәрежеде нығайтады. Екіншісі – қос тілді мұғалімдердің бүкіл процеске қатысу деңгейі.

Тағы бір фактор – 12 жыл бойы мектепте аз ұлт тілі мен мемлекеттік тіл пән ретінде оқытылу деңгейі және екі тілдегі білімнің ең тиімді жолмен және балаға білім берудің әртүрлі сатыларында жүзеге асу деңгейі.

Бұл әдістеме-амалда әлсіздеу ұлттық тілді өркендетуге қажетті жағдай жасауға талпыныс бар. Ол сонымен қатар, тек мемлекеттік тілде оқытуға тезірек көшуге жағдай жасау үшін ғана аз ұлт тілін оқытуды немесе аз ұлт тілінде аз көлемде дәріс беруді көздейтін басқа амалдарға қарама-қайшы.

Оқу бағдарламасы тек мемлекеттік тілде оқытылып, аз ұлттардың балаларының көпшілікті құрайтын ұлттың балаларымен бірге бір сыныпта оқуын көздейтін “тілдік ортаға толықтай сіңу немесе ену” атаулы әдістеме-амалдар халықаралық талаптарға сәйкес емес. Сол сияқты, бүкіл оқу процесінде оқу бағдарламасы тек қана аз ұлт тілінде жүріп, көпшілік ұлттың тілі мүлдем оқытылмайтын немесе аз дәрежеде ғана оқытылатын, ұлттық немесе нәсілдік белгіге қарай бөлінген мектептер туралы да осыны айтуға болады.

Аз ұлттардың кәсіптік оқу орындарында білім алуы

Копенгаген құжатының 34-тарауында көрсетілген аз ұлттардың қатарына жататын адамдардың өз ана тілдерін үйрену құқығы немесе ана тілдерінде білім алу құқығының қатарына кәсіптік білім ордаларында нақты пәндерді өз тілдерінде оқи алу құқығы да жатады. Теңдік және кемсітпеу қағидасын ескере отырып, ЕҚЫҰ-на мүше мемлекеттер аз ұлттарға жататын адамдардың айтарлықтай бөлігі өз ана тілдерінде оқуға ниет білдірсе оған жол ашулары керек.

Дегенмен, мемлекеттер өз экономикалық және білім саясатын жоспарлау мен бақылау күшін әлсіретпеулері керек. Аз ұлт тіліндегі кәсіптік оқу орындарын бітірушілердің мемлекеттік тілде қызмет етуге қабілетті болуы оларға белгілі бір артықшылық берер еді. Бұл оларға аз ұлттар шоғырланған аймақтарға қоса мемлекеттің басқа жерлерінде де еңбек ете алуына мүмкіндік жасар еді. Нарықтық экономикаға өту кезеңі тауарлардың, қызмет пен еңбек түрлерінің үздіксіз қозғалысымен сипатталады, осындай жағдайда аз ұлттардың мемлекеттік тілді білмеуі мемлекеттердің халықты жұмыспен қамтамасыз ету және жалпы экономиканы дамыту ісіне қиындық келтіреді. Сондықтан, аз ұлттарға ана тілдерінде кәсіптік білім беру ісі студенттердің мемлекеттік тілде де жеткілікті білім алуына кепілдік беруі керек.

Аз ұлттардың жоғары білім алуы

Жоғарыда айтылған жағдайдағыдай, **Копенгаген құжатының** 34-тарауында көрсетілген аз ұлттардың ана тілін үйрену немесе ана тілінде білім алу құқығынан аз ұлттардың ана тілінде жоғары білім алу құқығы туындауы мүмкін. Бұндай жағдайда тағы теңдік пен кемсітпеу қағидаларын, сонымен қатар қоғамдастықтың мүдделері мен көпшіліктің дауысын естен шығармау керек. Мемлекеттік қаржылай көмек болмаған жағдайда аз ұлттардың өз жоғары оқу орнын ашу еркіндігіне шектеу қойылмауы керек.

Копенгаген құжатының 33-тарауы мемлекеттерге аз ұлттардың ұлттық ерекшелігін қорғау ғана емес, сондай-ақ жетілдіруді маңызды деп атап көрсетеді. Осы айтылғандарды ескере отырып, аз ұлттар өз ана тіліндегі жоғары білімге мүдделі болса және саны жағынан соны дәлелдесе, мемлекеттер оған жол ашу шараларын қарастырулары керек. Бұл жерде аз ұлттардың ана тілінде жоғары білім беру саласы тек мұғалімдерді даярлаумен ғана шектелмегені жөн.

Осы жағдайды ескере отырып, нарықтық экономикаға өту жолында мемлекеттер бастан кешіріп отырған қаржы тапшылығы назарға алынуы керек. Аз ұлт тілінде жоғары білім беру қатарлас инфрақұрылымдарды орнату деген сөз емес. Оның үстіне, университеттік деңгейде қатарлас оқу орындарын нығайту аз ұлттардың көп ұлт өкілдерінен оқшаулануына әкеп соғуы ықтимал. **Адамзат құқықтары туралы дүниежүзілік декларацияның** 26-бабында оқу-білімнің мақсаты – ұлттар, нәсілдік және діни топтардың арасында түсіністік, төзімділік пен достық орнату деп айрықша көрсетіледі. Осылайша қоғамдық бірлікті есте ұстап, көпшілікті құрайтын ұлттар мен сандық құрамы аз ұлттардың интеллектуалды және мәдени өркендеуі бір-бірінен оқшау жүрмеуі керек.

Оқу бағдарламасын дамыту

Екінші дүниежүзілік соғыс біткеннен бері саны ұдайы өсіп жатқан халықаралық құжаттар оқу-білімнің мақсатына айрықша мән беріп келеді. Осы құжаттар бойынша білім тек академиялық немесе техникалық біліктілік беру үшін ғана емес, сондай-ақ төзімділік, плюрализм, нәсілшілдікке қарсылық, халықаралық және ішкі қоғамдастық үйлесімділік сияқты құндылықтарды бойға сіңіру үшін қажет. Осындай талап аумағында аз ұлттар қоныстанған мемлекеттерге арнайы жауапкершілік жүктейді. Осындай мемлекеттерде топтар немесе ұлттардың жарасымды тұрмысы мен үйлесімділігі ішкі тұрақтылықты сақтау үшін өте маңызды. Осындай жарасымдылық пен үйлесімділік аймақтық бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтауда да маңызды фактор болып табылады.

БҰҰ-ның Ұлттық немесе этностық, діни және лингвистикалық аз топтардың құқықтары туралы декларациясының 4-бабында мемлекеттерден “халқын өз аумағында қоныстанған аз ұлттардың тарихын, салт-дәстүрін, тілін және мәдениетін білуге ынталандыруды” талап етеді. Ал **Аз ұлттарды қорғау туралы конвенцияның** 12-бабы мемлекеттерді “аз ұлттардың мәдениетін, тарихын, тілін және дінін білуді қолдауға” шақырады.

Адам өлшемі жөніндегі конференцияның Копенгаген құжатының 34-тарауы мемлекеттерден мектеп бағдарламасын жасауда “аз ұлттардың тарихы мен мәдениетін есепке алуын” талап етеді.

Бұндай талаптар мемлекеттерге өз аумағындағы әртүрлі аз ұлттардың тарихы мен салт-дәстүріне мектеп бағдарламасында орын бөлу міндетін қояды. Бұны мемлекеттік органдар біржақты түрде, аз ұлттардың қатысуынсыз жүзеге асыра алады. Дегенмен, бұл тиімді тәсіл емес және ол зиянды болуы мүмкін.

Аз ұлттарды қорғау туралы конвенцияның 15-бабы, Адам өлшемі жөніндегі конференцияның Копенгагендегі кездесу құжатының 30-тарауы, БҰҰ-ның Ұлттық немесе этностық, діни және лингвистикалық аз топтардың құқықтары туралы декларациясының 3-бабы аз ұлттардың шешім қабылдау процесіне, әсіресе онда талқыланатын мәселелер өздеріне тікелей қатысты болған кезде атсалысу қажеттілігін баса айтады.

Аз ұлттардың тілдеріндегі оқу бағдарламасын дамыту орталықтарының пайда болуы осы екіжақты процесті жеңілдетіп, оқу бағдарламасының сапалы да тиісті кәсіби дәрежеде болуын қамтамасыз етеді.

Қорытынды сөз

Аз ұлттардың білім алу құқықтары көптеген ЕҚЫҰ мемлекеттерінде шетін мәселе болып табылады. Соған қарамастан, білім беру процесінің мемлекеттегі әртүрлі қоғамдастықтар арасында өзара сыйластық пен түсіністік орнатып, оны нығайту қуаты бар.

Қазіргі кездегі осы мәселенің шетін табиғатын және адам құқықтары туралы әртүрлі халықаралық құжаттардағы заңдардың көмескі де жалпылама сипатын ескере отырып, егжей-тегжейлі жасалған ұсыныстар аз ұлттардың білім алу құқықтарының мәселелерін дұрыс түсінуге және қарастыруға үлес қосады. Гаага ұсыныстары мейлінше толық емес. Оларда аз ұлттарға білім беру саясатын дамыту процесінде мемлекеттерге көмектесе алатын жалпы, негізгі қағидалар ұсынылған.